

KADIN HAKLARI SÖYLEMİNDE YENİ TERKİPLER: KADIN VE DEMOKRASİ DERNEĞİ ÖRNEĞİ*

New Forms of Women's Rights Discourse: The Case of The Women And Democracy Association

Rumeysa KÜSKÜ

Arş. Gör. Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, rumeysakusku@karabuk.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9467-5380

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 25 Eylül 2023
Kabul: 15 Kasım 2023

Anahtar Kelimeler:

Feminizm, Kadın Hareketleri, Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM), Din, Siyaset.

© 2023 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZ

Türkiye'deki Müslüman kadınlar din, siyaset ve feminizmle ilişkisi bakımından farklı dönemlerden geçerek dönüşmüştür. Dönüşümün son ayağını kadının insan hakları söyleminin yükseldiği 2000'li yıllar oluşturur. 2000'li yıllarda farkı kadınlık tecrübeleri konuşulmuş, çeşitli ittifaklar oluşmuş ve yeni söylemler ortaya çıkmıştır. Tüm bu çeşitlilik içinde kendine yer edinmeye çalışan ve kadının insan haklarını önceleyen kadın hareketleri tezahür etmiştir. Bu kadın örgütlerinden biri de Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM)'dir. Dernek feminist literatürün bazı kavramlarını ve Türk örf ve geleneklerinin bazı değerlerini dini söylemlerle harmanlayarak oluşturduğu eklektik bir çerçevede Müslüman Türk kadınının sesi olmaya çalışmaktadır. Bununla beraber KADEM'in eklektik yapısı ve yakın durduğu siyasal-ideolojik ve dini zemin tartışmalara sebep olmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'deki kadın hareketlerinin din ve siyaset konusuyla yakından ilişkili olduğu ön görüşüyle bu yakın ilişkiyi ortaya koymada en güncel ve özgül örneklerden biri olan KADEM'i doküman ve söylem analizine tabii tuttuk. Böylece Türkiye'deki siyaset, kadın ve din ilişkisine dair genel bir perspektif sunmaya çalıştık.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 25 September 2023
Accepted: 15 November 2023

Keywords:

Feminism, The Women and Democracy Association (KADEM), Women's Movements, Religion, Politics

© 2023 PESA All rights reserved

ABSTRACT

Muslim women in Turkey have transformed through different periods in relation to religion, politics and feminism. The last leg of the transformation is the 2000s, when the discourse on women's human rights was on the rise. In the 2000s, different experiences of womanhood were discussed, various alliances were formed and new discourses emerged. Various women's movements that prioritized women's human rights and tried to gain a place for themselves in all this diversity emerged. One of these women's organizations is The Women and Democracy Association (KADEM). The association tries to be the voice of Muslim Turkish women in an eclectic discourse that blends some concepts of feminist literature and some values of Turkish customs and traditions with religious discourses. However, KADEM's eclectic structure and the political-ideological and religious background it stands close to cause controversy. In this study, with the assumption that women's movements in Turkey are closely related to religion and politics, we subjected KADEM, which is one of the most recent and specific examples in revealing this close relationship, to document and discourse analysis. Thus, we tried to present a general perspective on the relationship between politics, women and religion in Turkey.

* Bu makale Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde Ağustos 2023 tarihinde Doç. Dr. Hicret K. Toprak danışmanlığında tamamlanan "Türkiye'de Din ve Siyaset Ekseninde Kadın Hareketleri: Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM) Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir

GİRİŞ

2000’li yıllar küreselleşmenin iyiden iyiye etkisinin hissedildiği, kitle iletişim araçlarının yaygınlaştığı ve internet gibi yeni iletişim teknolojilerinin keşfedildiği yıllardır. Bu yıllarda ortaya çıkan imkanlar dahilinde Türkiye’deki kadın hareketlerinde uluslararası arenada ortak sözleşmelerin kabulünden yerel blog çalışmalarına kadar pek çok uygulama faaliyete geçer. Böylece çeşitli konularda kadın hareketleri içinde birliktelikler gündeme gelmiştir. Kadınların birliktelik örgütleri farklı ideolojik ve politik özelliklere sahip, amaçları ortak bir sorunu çözmek olan ve bu bağlamda e-gruplar kurma, imza kampanyaları düzenleme, lobicilik faaliyetleri yapma gibi çeşitli aktivitelerde bulunan oluşumlardır (Sancar, 2011, s. 93). Hem uluslararası arenada hem de Türkiye’de giderek artan koalisyon hareketleri kadınların çeşitli alanlarda kazanımlar elde etmesini sağlamıştır (Bora, 2021, s. 90). Bu çerçevede kadınların siyasal temsilde önemli ölçüde ilerleme kaydedilmiştir. 1999 yılında parlamentodaki kadın vekil oranı % 4.2 (M. Çakır ve Karakoç, 2023, s. 284) iken son yapılan 2023 genel seçimlerinde meclisteki kadın vekil oranı % 20.16’ya yükselmiştir. Bununla beraber kadınların kazanımlarının belirli noktalarda sekteye uğradığı da ifade edilmektedir. Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü’nün (“Kadın Bakanlığı”[†]) Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’na çevrilmesi, boşanmanın zorlaştırılması, nafakaya sınırlandırma getirilmesi, kürtajın, bakım emeğinin ve “annelik dayatması” tartışmalarının gündemde yer etmesi, toplumsal eşitlik yerine adalet kavramının öne çıkarılması yaşanan sektelere örnek olarak gösterilmektedir (Saygılıgil, 2020). Bu tartışmalara İstanbul sözleşmesinin önce kabul edilerek daha sonra reddedilmek suretiyle siyasi söyleme dahil olması da eklenebilir. Bu bağlamda 2000’li yılların kadın politikaları hem kazanımlar hem de tartışmalı konular üzerinden ileriki yıllarda daha da iyi okunabilecektir.

2000’li yıllar geçmiş on yılda ortaya çıkan “Müslüman kadın” hareketleri açısından da zengileştirici yıllar olur. “Müslüman kadınlar” açısından 2000’li yılların başları çok çeşitli etkinliklerin gerçekleştiği yıllardır. 2003 yılında Uçan Süpürge tarafından düzenlenen CEDAW Sivil Toplum Forumu’na yaklaşık 50 civarında bir dindar kadın katılım sağlamışsa da başörtüsü konusundaki davalarında destek görmemiş ve hatta baskılara uğramışlardır (Şefkatli Tuksal, 2020, s. 233). Farklı siyasi ve ideolojik yönelimler etrafında toplanan kadın hareketlerinin Müslümanlara özgü sorunlar karşısında kayıtsız kalmaları bir dönüm noktası olmuştur. Bu sebeple Müslüman kadınlar artık kendi aralarında toplanmanın daha uygun olacağı kanaatine varmışlar ve bu karar neticesinde 118 kadın bir toplantı düzenleyerek yargı ve baskı olmaksızın kadın sorunlarını nasıl konuşabilecekleri üzerinde düşünmüşler ve bu toplantıları “Kadın Buluşmaları” başlığı altında 10 yıl kadar devam ettirmişlerdir (Şefkatli Tuksal, 2020, s. 234). Dönemin diğer Müslüman kadınları da dindar kimliklerini ön plana alarak çeşitli hareketlerin merkezinde yer almışlardır. Bahsi geçen hareketlerin en önemli örnekleri Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisiyatifi (KŞKMİ), Reçel Blog ve Havle Derneği’dir (Şefkatli Tuksal, 2020, s. 234-235). Bu gruplardan, her ne kadar ortak bazı değerleri benimsemiş olsa da çeşitli söylemleriyle ayrılan KADEM de 2000’li yılların önemli Müslüman kadın hareketlerinden biridir.

2000’li yılların Müslüman kadın hareketleri incelendiğinde hareketlerin hak temelli bir örgütlenme anlayışı içinde yeni terkipler oluşturdukları söylenebilir. Nitekim Hicret K. Toprak, Türkiye’de Müslüman kadın kimliğinin din, kadın, siyaset ve kimlik politikaları açısından incelediğinde dört temel döneme ulaşılacağına ve son dönemin “Müslüman Kadın Kimliğinde Yeni ve Melez Terkipler” başlığında 2000 sonrası dönem olduğuna işaret etmiştir (Toprak, 2023, s. 117). Bu son dönem geçmiş on yıllık tecrübenin etkisi ve başörtüsü yasağı sebebiyle eğitimde, kamusal ve siyasal alanda pek çok zorlukla baş etmek durumunda kalan kadınların başörtüsünü temel bir hak olarak

[†] Yaygın kullanımda sıklıkla Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü yerine kadın bakanlığı ifadesi geçmektedir. Böylece kadın bakanlığının Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’na çevrilmesi zannı ortaya çıkmakta ve bu durum okuyucularda kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Ancak 1990 yılında 422 sayılı KHK ile Başbakanlığa bağlı olarak kurulan ve 2004 yılında 5251 sayılı Kanunla yeniden yapılandırılan Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü 2011 yılında 633 sayılı KHK ile kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı çatısı altına girmiştir. Günümüzde ise Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı altında varlığına devam etmektedir. Öte yandan 1991 ila 2011 yılları arasında Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanı şeklinde resmi bir unvan bulunmaktaysa da artık böyle bir Devlet Bakanı yoktur. Ayrıntılı bilgi için bkzn: <https://www.aile.gov.tr/bakanlik/hakkinda/tarihce/> (Erişim Tarihi:31.07.2023)

savunmaya başladıkları yıllara tanıklık eder. Bununla beraber başörtülü kadınlar yaşadıkları sorunlar karşısında ne feminist camianın desteğini tam olarak alabilmiş ne de muhafazakâr kesimin kültürel beklentilerini karşılamayabilmiştir. Böylece 2000’li yıllarda Müslüman kadınlar feminizmle yer yer buluşan ancak tam bir feminist kimliği benimsemeyen, İslâmî düsturlarla hareket eden, çeşitli yönlerden İslâmî feminizme kapı aralayan ve hak temelli söylemi esas alan hareketler içinde yer almışlardır. Bu bağlamda Gülşen Çakıl-Dinçer Müslüman kadınların feminizme bakış açılarını incelediği çalışmasında bu kadınların hak arayışlarının üç farklı durumda ele alınabileceği sonucuna varmıştır: Birincisi feminizme mesafeli duruş, ikincisi feminizmle ilişkilene, üçüncüsü kadının insan hakları söylemidir (Çakıl-Dinçer, 2020, s. 123).

Çakıl-Dinçer’e göre insan hakları söylemi 2002’den beri yönetimde olan Ak Parti’nin (AKP) kadın politikalarıyla ilerler ve Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM) aracılığıyla da kurumsallaşır. Elbette yalnızca KADEM değil, başörtüsü yasakları döneminde eğitim alan ve post-modern ve post-kolonyal teorilerin etkisinde kimlik inşasına çabalayan diğer birçok İslâmcı kadın da benzer bir söylemi sahiplenmiştir. Bu kadınlar özellikle başörtüsü yasakları sürecinde yaşadıkları travmatik tecrübeler sebebiyle modernizme ve dolayısıyla feminizme de mesafeli bir duruş sergilemişlerdir. Kadının insan hakları söylemini benimseyen kadınlar feminizmle yan yana gelmeksizin İslâm’ın “içeriden” bir yaklaşımla kadınların sorunlarına cevap bulabilecekleri düşüncesindedirler (Çakıl-Dinçer, 2020, s. 244-245). Bununla beraber bu yaklaşım bir yandan toplumsal alanda kadının problemlerini tanımlamada feminist kavramları kullanırken öte yandan sorunların çözümünü dinde aramaktadır (Çakıl-Dinçer, 2020, s. 243-244). Bu bağlamda söylemin kurumsal ayağını oluşturan KADEM çeşitli yeni söylemler ile pek çok çalışma yapmış ve bu yaklaşımları nedeniyle zaman zaman eleştirilere maruz kalmıştır.

1. KADEM’İN KURULUŞU VE KURUMSAL YAPISI

KADEM 8 Mart 2013 tarihinde, “kadının onuru ile yaşayabileceği güvenli bir toplum ve adil bir gelecek inşa etmek” amacıyla, (KADEM, t.y.-a) “toplumun ana taşıyıcısı olan kadınlarımızı geleneksel değerlere karşı hassas, bu değerlerin uygulayıcısı ve demokrasinin inşası için bilinçlendirmek, etkin birer aktör haline gelmelerine hizmet etmek üzere” kurulmuş ve derneğin merkezi İstanbul olarak belirlenmiştir.(KADEM, t.y.-b)

“Varoluştta eşitlik, sorumlulukta adalet” ilkesiyle hem ulusal hem de uluslararası arenada etkinlik gösteren KADEM’in kuruluş amacı (KADEM, t.y.-a) “cinsiyet adaletini merkeze alarak kadının insan hakları ve fırsat eşitliği konusunda toplumda ortak bir bilinç oluşmasını sağlamak”tır (KADEM, t.y.-c). Adalet kavramı 2000’li yıllarda Müslüman kadınlar arasında yaygınlaşmış bir kavramdır. KADEM’in bu söylemden etkilendiği kuruluş ilkelerinde açıkça görülmektedir. Aynı zamanda 2000’lerde artan hak söylemlerinin etkisi de kurum diline yansımaktadır. Nitekim dernek tüzüğüne kadının insan haklarının korunacağı açıkça belirtilmiş, “demokrasinin, hukukun üstünlüğü ve insan hakları ile temel özgürlüklere saygının geliştirilmesine ve sağlanmasına katkıda bulunmak” ve “...demokratik hak hukukun bilincinde bireysel ve mesleki gelişimlerine yönelik projeler ve aktiviteler gerçekleştirerek...” ifadelerine yer verilmiştir (KADEM, t.y.-c). Yine derneğin kurumsal web sitesinde “Kadın hakları ve aileyi ilgilendiren meselelerde, uygulanabilir ve kalıcı çözümler üretmek... toplumsal hayatın her alanında kadının temsilini güçlendirmeyi hedefler.” (KADEM, t.y.-a) ifadeleri kullanılmıştır. 2013 yılında kurulan Kadın ve Demokrasi Derneği 2015 yılında ise öğrenci yurtları açabilmek amacıyla vakıf olarak yeniden yapılandırılmış ve hem dernek hem vakıf kimliğiyle yurtiçi ve yurtdışında örgütlenmiştir (KADEM, t.y.-d).

Pek çok kurulla ve ek kuruluşlarla geniş bir alanda çalışmalarını sürdüren KADEM’in Türkiye genelinde 52 adet temsilciliği bulunmaktadır. Her temsilcilik bulunduğu bölgedeki kadınların sorunlarını tespit etmek ve bölge dinamiklerine göre çözümler üretmekle sorumludur (KADEM, t.y.-a). Böylece ulusal çaptaki faaliyetlerin yerelde de etkinliğinin artması ve yerel politikalar ile hemen her kesimden kadına ulaşmak hedeflenmektedir.

2. KADEM'İN KADIN HAKLARI SÖYLEMİ

Bir toplumsal hareket formu olan kadın hareketleri Türkiye'de 1970'lerde anti-feminist bir şekilde kendini gösterir. Ardından 1980'li yıllarda radikal feministler ortaya çıkmıştır. 1990'larla çeşitlenmeye ve kurumsallaşmaya başlayan kadın hareketleri 2000'li yıllarda çeşitli ittifaklar, dijital aktivizm, proje feminizmi ve yeni Müslüman kadın portresine tanıklık etmiştir. Nihai olarak günümüzde Türkiye'de çok farklı kadınlıkları ele alan, çeşitli koalisyonlara tanıklık eden, bazen aykırı ve marjinal bazen ise -KADEM örneğinde olduğu gibi- bir yanı ile geleneğe tutunmaya çalışan pek çok kadın hareketi etkinliğini sürdürmektedir. KADEM bu hareketler içinde yeni bir söylem oluşturma amacıyla Müslüman kadının sesi olmaya çalışmaktadır. Kurucu Başkan Sare Aydın 2016 yılında yaptığı bir konuşmada KADEM kurumsal kimliğini önce "yeni Türkiye'nin yeni kadın hareketi" olarak, ardından da "Yeni Türkiye'nin Yeni Toplumsal Hareketi" olarak tanımlayarak derneğin içinde bulunduğu toplumsal alanın sınırlarını ortaya koymaya çalışmıştır (KADEM, t.y.-e). Aydın KADEM'i yeni toplumsal hareket olarak ilan ettiği bu konuşmasının devamında: "Bundan sonra KADEM sadece kadının değil, toplumun değişim ve dönüşümünü ilgilendiren tüm konulara dokunacaktır. Kadının insan haklarının da ötesinde kadınlar olarak sivil anayasadan ne bekliyoruz, başkanlık sisteminden ne anlıyoruz, kadim medeniyetimiz, ekonomimiz, devletimiz daha güçlü nasıl olur bunları konuşacak, genç dimağlara misyon ve ufuk sunacaktır."(KADEM, t.y.-e) ifadelerini kullanmıştır. Böylece yeni toplumsal hareketlerin gereği olarak sosyokültürel alanda "toplumun değişim ve dönüşümünü ilgilendiren tüm konulara" değinileceği açıkça ilan edilmiştir. Yeni toplumsal hareketlerde aktör, değişen değerler, normlar ve kimlik politikalarında daha aktif ve talepkâr olacaktır. KADEM, kadının sadece vitrin olarak (KADEM, t.y.-f) algılandığı eleştirisini getirirken de artık siyasal alanın pasif figürleri olmak istemediklerini ima etmektedir. Politik alana yapılan vurgu ve talepkar tavır KADEM'in kaynak mobilizasyonu teorisi çerçevesinde ele alınabileceğini gösterirken; kimliğe, kültürel değerlere ve farklılığa yaptığı vurgu ile yeni toplumsal hareketler düzleminde değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Bir yeni toplumsal hareket olarak Müslüman kadın hareketleri içinde ele alınan KADEM her ne kadar kendini feminist olarak tanımlamasa da dünyada kadın hareketlerinin -özellikle "İslâmî feminizm" ve siyah feminizminin gündeme gelmesiyle- çeşitlenmeye başladığı 3. dalga içinde incelenebilir. Nitekim dernek pek çok defa modern çağın dayattığı tek tip kadın fikrinin karşısında yer aldığını ifade etmiştir (KADEM, t.y.-g, t.y.-h). Bu bağlamda KADEM Türkiye'de özellikle dini kimliği ile öne çıkan Müslüman kadınların savunuculuğunu üstlenmiş, dahası yalnızca Müslüman Türk kadını değil, mülteci kadınlar başta olmak üzere farklı coğrafyaların kadınlarını da çalışmalarına dahil etmiştir. Bununla beraber dernek hiçbir zaman kendini feminist bir hareket olarak tanımlamamış, aksine kadın haklarını savunmanın feminizme has olmadığını belirtmiştir (KADEM, t.y.-d). KADEM kadın meselesine "kadının insan hakları" çerçevesinden yaklaştığını defaatle vurgulamıştır (KADEM, t.y.-e, t.y.-i).

Çakıl-Dinçer İslâmcı söylemin feminizmle ilişkilenecekten ziyade insan hakları kavramını benimsemesinin nedenini postmodernist ve postkolonyal teoriler ile ilişkilendirmiştir (Çakıl-Dinçer, 2020, s. 344). Ona göre İslâmcı kadınlar hem Avrupa merkezci feminizmden uzak kalma çabasıdadır hem de içinde buldukları göz ardı edilemeyecek sorunlara çözüm arayışındadırlar. Bu gayret üçüncü dünya ve siyah feminizmi gibi düşünceleri içinde barındıran postkolonyal teorilerin desteğiyle "modern olanın içine gelenekseli yeniden çağırarak olarak nitelenebilecek" bir düşünce sistemine dönüşmüş ve böylece kadının insan hakları söylemi ortaya çıkmıştır (Çakıl-Dinçer, 2020, s. 245). Bu yeni örüntü içinde KADEM kendini feminist olarak tanımlamasa da Müslüman bir kadın hakları hareketi olarak İslâmî feminizmin bazı argümanlarını sahiplenmiştir. Sözgelimi KADEM'in çalışmalarına dahil ettiği ana kaynaklara giderek dini yeniden okumaya tabi tutma (KADEM, t.y.-j, t.y.-k) düşüncesi "İslâmî feminizmin" en temel argümanlarından biridir. Dernek yalnızca İslâmî feminizmin değil ana akım Batılı feministlerin de bazı argümanlarını kullanmaktadır. Örneğin; toplumsal cinsiyet kavramını benimsemek ve tüm tepkilere rağmen toplumsal cinsiyet meselesini akademik olarak tartışmaya açmak (KADEM, t.y.-l) bu durumun en net göstergelerinden biridir. Derneğin feminist literatürün bazı öğelerine yer

vermesi ama yine de feminist olarak tanımlanmaktan kaçması çeşitli tartışmalara yol açmaktadır. Bu bağlamda feminist olmamasıyla başka diğer feminist grupların tepkisini çekerken, feminist argümanlarla kendini ifade ettiğinde de muhafazakâr grupların eleştirilerine maruz kalmıştır (KADEM, t.y.-m). KADEM yaşadığı bu ikircikli durumdan çıkmak adına ve Türkiye’deki kadınların özgün sesi olmak için kadın meselelerine yaklaşırken özgün söylemler üretmeye çabalamıştır. Bu çabayı kurucu dönemin KADEM Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Sümeyye Erdoğan Bayraktar şöyle ifadelendirmiştir: “KADEM olarak bizler, bu toprakların kadınlarına yabancıların gözlükleriyle bakmıyoruz. Sorunlarımızı kendi değerlerimiz, kendi kavramlarımız, kendi hassasiyetlerimizin ışığında ele alıyoruz.... Başkalarının kavramlarıyla kendi dünyamızı, düşünce evrenimizi kuramayız.” (KADEM, t.y.-n). Üretilmeye çalışılan söylemlerin bir kısmı toplumsal zeminde karşılık bulurken bazıları ise -toplumsal cinsiyet adaleti söyleminde olduğu gibi- çok çeşitli tartışmaların merkezine oturmuştur. KADEM’in hem feminist literatürün kullanması hem de muhafazakâr siyasi söylemden esinlenmesi kamusal alanda birtakım kafa karışıklığına sebebiyet vermiştir.

2.1. Muhafazakâr ve Modern Kodların Terkibi: Kadını Aile ile Güçlendirmek

KADEM’in çalışma alanı detaylı bir incelemeye tabi tutulduğunda “aile” vurgusunun sıklıkla tekrarlandığı görülmektedir. Vurgunun temel sebebini 3. Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi’nin açılış konuşmasında Aydın toplumun en temel yapı taşı olan ailenin sağlam toplumsal ilişkiler oluşturmada ve toplumun kültürel kodlarının, davranış kalıplarının aktarılmasında oldukça önemli olduğunu söyleyerek açıklamıştır. Yine aynı konuşmada sağlıklı bir toplum işleyişi ve kültürel devamlılık için ailenin gerekliliğinin altını çizerek kadının sahip olduğu vasıflarıyla gelecek nesiller dünyaya getirip yetiştirerek ailenin devamlılığını sağlayacağından toplumsal yapının şekillenmesinde birincil derece sorumlu olduğunu ifade etmiştir (KADEM, t.y.-o). Bu noktada kadın, sağlıklı bir aile yapısı kurularak toplumsal devamlılık sağlanmasında temel faktör olarak belirlenmiştir. Öyle ki KADEM tarafından kadına yapılan her türlü desteğin aslında aileye yapılan bir destek olduğu ifade edilmiştir (KADEM, t.y.-n). Dernek kadın ve ailenin bu eklettik yapısının modernleşmeyle beraber giderek zayıfladığını, dahası modern çağın önce babayı sonra anne ve çocuğu pek çok ayartıcı ile aileden kopardığını iddia etmektedir (KADEM, t.y.-p). Bu durumun sebep olacağı yıkıcı etkileri öngören dernek, modern söylemin bireyi önceleyen yaklaşımının aksine, aileyi öne çıkararak yeni bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu bakımdan KADEM aileye yönelik yaklaşımıyla büyük ölçüde diğer kadın hareketinden ayrılmaktadır. Nitekim birçok kadın hareketi kadını öncelemekte ve kadın meselesinin önüne başka meseleleri koymamaktadır. Dernek tarafından pek çok defa kadın anne kimliği ile ele alınmış ve “bireyin ilk öğretmeni annedir” (KADEM, t.y.-h) mottosuyla anne, bir toplumun yetişip büyümesinde önemli figürlerden birisi olarak takdim edilmiştir. Ancak derneğin aileyi önceleyen bu yaklaşımı “aileyi güçlendirmek ile kadın meselesi bambaşka meseleler” denilerek de eleştiriye tabi tutulmuştur (KADEM, t.y.-q).

“Kadın ve Demokrasi” adıyla ortaya çıkan bir kadın sivil toplum örgütü olarak KADEM’in yer yer kadının önüne geçecek şekilde aile kurumuna vurgu yapması kafa karışıklığına sebebiyet vermekteyse de dernek kadını yalnızca aile içinde bir değerlendirmeye tabi tutmadığını ifade etmektedir. Bu minvalde Sare Aydın, “Kadınların kamusal alanda var olmak için Allah’ın sadece kadınlara bahşettiği annelik rolünü, kadın kimliğinin kazanımlarını feda etmeden, reddetmeden, kendi olabileceği adaleti, hürriyeti, hakkaniyeti merkeze alan bir düzeni yeniden yapılandırmak için bir zihniyet dönüşümünü acilen gerçekleştirmeliyiz.” diyerek kadının hem aile içinde hem de kamusal alanda var edebilmenin yollarını aradıklarını ima etmektedir (KADEM, t.y.-e). Aynı zamanda dernek aile içinde mağduriyetlerin yaşanmaması ve aile içi dengenin sağlanmasını da önclemiştir. Sözgelimi KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Saliha Okur Gümrükçüoğlu aileyi, “fertlerin birbirlerine sevgi ve sadakat duygularıyla bağlanıp, kendini güvende hissettiği, hak ve yükümlülüklerin dengelendiği bir kurumdur.”(KADEM, t.y.-r) şeklinde tanımlamış ve aile içinde sorumlulukların adaletle tahsis edilmesine vurgu yapmıştır.

Toplumun temel birimi olarak ailenin her koşulda öncelenmesi, akıllara sorunlu aile yapılarındaki kadınların mağduriyet yaşama ihtimalini getirmektedir. Zira “her ne olursa olsun aile”

argümanı aile içi fiziksel, sözel, cinsel ve psikolojik şiddeti meşrulaştırabilecek tehlikeli bir argümandır. Fakat KADEM bu noktada önemli bir ayrıma işaret etmektedir. Dernek sorunlu aile yapılarının devamlılığa zorlanmaması gerektiğini ve gerektiğinde boşanmanın önemli bir çözüm yolu olduğunu vurgulamak adına 4. Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi'nin temasını "boşanma" olarak belirlemiştir. Böylece asıl olanın "Sağlıklı Aile"yi inşa etmek olduğu ifade edilmiştir. Dahası sağlıklı aile yapısı içindeki kadınların boşanmalarının önündeki engeller araştırılarak bu durumun önüne geçilmesi için çözüm yolları aranmış, bu bağlamda kadının eğitimi ve istihdamı önemli bir mesele olarak ifade edilmiştir (KADEM, t.y.-s). Bununla beraber KADEM'in boşanmaya yönelik vurgusu, sahip olduğu söylem ve literatür ile birleştiğinde bu defa da muhafazakâr camianın tepkisini çekmiştir (KADEM, t.y.-m). Bu tepkilerden biri gazeteci Yusuf Kaplan'a aittir. Kaplan sosyal medya üzerinden yaptığı bir paylaşımda "UYARI/YORUM Tanzimat'tan bu yana en büyük tehdit ailenin çözülmesidir. Ailenin korunması millî güvenliğin meselesi hâline gelmiştir! Ailenin çözülmesine yol açan Millî Eğitim, Aile Bakanlığı ve KADEM projeleri derhal durdurulmalıdır!" diyerek KADEM'i hedef göstermiştir (INDEPENDENT Türkçe, 2023). Çakıl-Dinçer bu tepkileri Ak Parti'nin uygulamadaki kadın politikalarına yüksek sesle eleştiri getiremeyen İslâmcıların KADEM'i suçlayarak son kale olan aileyi kaybetmenin telaşı içinde olmalarının bir ifadesi olarak değerlendirmiştir (Çakıl-Dinçer, 2020, s. 247). Gerçekten de KADEM'in aileye bu kadar vurgu yapmasına karşın aileyi yıkmakla suçlanması çözüm odaklı önerilerin yüksek sesle hem kamusal hem de siyasal alanda ifade edilmekten ziyade yalnızca negatif eleştiri yapma eğilimi olarak ifade edilebilir. Bununla beraber bir kadın hareketi olarak sıklıkla aileye vurgu yapılması ise kadın haklarına yönelik yeterince çalışma yapılıp yapılmadığı konusunda kamuoyunda birtakım soru işaretleri oluşturmaktadır. Derneğin böyle ikili bir durumda kalması enerjisini kendini açıklamaya harcamasına ve ilgisinin dağılmasına sebebiyet verecek sorunlu bir durumu ortaya çıkarmaktadır.

2.2. Devlet ve Toplumla El-El: Kadına Yönelik Şiddet ve Mücadele Stratejileri

Kadına yönelik şiddet her toplumun önemli bir meselesidir. Dolayısıyla toplumlar şiddetin önüne geçmek adına çeşitli uygulamalarda bulunur. Bu uygulamalar bazen devlet tarafından şiddet uygulayana karşı yaptırımlar, bazen uluslararası anlaşmalarla yasal düzenlemeler şeklinde tezahür ederken bazen de kamunun tasavvurunu değiştirmek adına çeşitli sivil örgütlerin çabası şeklinde kendine bir karşılık bulur.

Bir sivil toplum örgütü olarak KADEM hem devletin politikalarını denetleme hem de toplum tasavvurunda köklü bir değişim yaratma amacıyla şiddete karşı önemli mücadeleler vermektedir. Bu bağlamda çok çeşitli etkinlikler, eğitimler, projeler, kampanyalar düzenlenmiş ve hukuk mücadeleleri verilmiştir. Örneğin; her yıl 25 Kasım Şiddetle Mücadele Günü'nde dernek tarafından düzenlenen "#ŞiddeteHakkınYok", "#CinsVarCinsVar", "#ŞiddetinBahanesiOlmaz", "İsrarlı Takip Bir Şiddet Türüdür", "İnsafa Gelin", "Önce Adam Ol!" ve "Erkeksen Öfkeni Yen" kampanyaları bu çalışmaların başlıcalarıdır. Başta kadına yönelik şiddet olmak üzere "herkese karşı şiddetin her türlüşüne son" (KADEM, t.y.-t, t.y.-u) denilerek her türlü şiddetin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu kampanyalar hükümet tarafından destek görse de ortaya atılan bazı sloganik söylemler çok defa çeşitli çevrelerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Sözelimi "İnsafa Gelin" kampanyası suçu işleyen erkeğin insafına sığınmak olarak algılanmıştır. Kampanya kapsamında erkek, kadın tarafından uysallaştırılması gereken bir varlık gibi görülmüş ve bu bağlamda hem KADEM hem de kampanyayı destekleyen hükümet eleştirilmiştir (Maşallah, 2014a). "Erkeksen Öfkeni Yen" kampanyası da eleştirilerden pay alan çalışmalar arasında yer almaktadır. Kampanya ile sanki erkek doğası öfke ile özdeşleşmiş ve erkeğin bu durumu aşması takdire şayan bir şey gibi algılanmıştır (Öğünç, 2014b). Üstelik bu defa eleştiriler yalnızca feminist gruplardan değil Sema Maraşlı gibi Müslüman kadın kimliği ile öne çıkan önemli bir isimden de gelmiştir. Maraşlı şiddetin yalnızca erkekten gelen bir şey gibi gösterilmesinin yanlışlığını vurgulamış, çözümün yalnızca şiddet gösteren erkeği öne atmakla gelmeyeceğini ifade etmiştir. Ancak ifadeleri bununla sınırlı kalmamış; önce KADEM'in kuruluşunda CHP ve HDP gibi partilerin çoğunlukta bulunduğu bir alana "bizimkilerden biri"nin dahil olacağını düşünerek sevindiğini, sonrasında KADEM'in de onlar gibi hareket ettiğini gördüğünde hayal kırıklığına uğradığını ifade etmiştir (İstanbul Takipte,

2017). Ne var ki detaylı incelendiğinde KADEM'in pek çok çalışmasında kadını ya da erkeği ayrı ayrı ele almadığı görülmektedir. Dernek başta insanın haklarını konuştuğunu vurgulayarak gayesinin erkeği ötekileştirmeden bir dil kurmak olduğunu ifade etmiştir. KADEM bahsi geçen kampanyalarında ironik bir ifade kullanarak dikkat çekmeyi hedeflediklerini söylemiş ve şiddetin toplumsal düzeyde ele alınması gerekliliğini vurgulamıştır (KADEM, t.y.-v). Fakat her ne kadar bu gaye ile yola çıkmış olsa da söylemlerinde yukarıda vurgulanan ikircikli durumun etkisinden kurtulamadığı ve bir kez daha hem feminist grupların hem de muhafazakarların tepkisine maruz kaldığı gözlemlenmiştir.

KADEM için kadına yönelik şiddetin önlenmesi etrafındaki çalışmaların bu kadar merkezi bir yer işgal etmesi kuşkusuz kadının insan haklarını koruma gayesinden ve meselenin toplumsal ehemmiyetinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan derneğin temel gayelerinden birinin de aileyi ve toplumu korumak olduğu göz önüne alındığında sağlıklı aile yapısının korunmasında şiddetin engellenmesinin oldukça kilit bir öneme haiz olduğu görülmektedir. Nitekim Sare Aydın bir konuşmasında şiddetin en çok görüldüğü yerin aile kurumu olduğunu ifade etmiştir (KADEM, t.y.-w). Bu bağlamda dernek adına kadına yönelik şiddetin önlenmesi önce kadını ardından aileyi dolayısıyla da toplumu kurtaracak önemli bir meseledir.

KADEM şiddet meselesini yalnızca kadına yönelik şiddet olarak ele almamıştır. Aynı zamanda “herkese karşı şiddetin her türüsüne son” demek suretiyle kapsamı geniş bir dil kullanmıştır. Bu noktada İstanbul Sözleşmesi’ni hatırlamak gerekir. Gerçekten de sözleşme “cinsiyet, toplumsal cinsiyet, ...toplumsal cinsiyet kimlikleri” ve diğer tüm ayırıcı unsurlarda ayırım gözetmeksizin şiddet gören herkesi kapsam altına alır. Derneğin sözleşmeden sonra kurulduğu göz önüne alındığında “herkese karşı şiddetin her türüsüne son” şiarında İstanbul Sözleşmesi’nin etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ne var ki bu mesele oldukça tartışmalıdır.

İstanbul Sözleşmesi olarak bilinen sözleşmenin tam adı *Kadına Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi*’dir. Şiddetin önlenmesine yönelik dünya çapında yürürlüğe girecek çalışmalara genel çerçeve sunan bu sözleşme, 2011 yılında İstanbul’da pek çok ülkeyle birlikte kuşkusuz Türkiye’nin de katılımıyla imzalanmıştır. Türkiye sözleşmeyi imzalayan ilk ülke olması bakımından dikkat çekmektedir. Sözleşmenin bir çıktısı olarak 8 Mart 2012 tarihinde 6284 sayılı kanun kabul edilmiştir. İstanbul Sözleşmesi her ne kadar imzalandığı günden bu yana tartışılıyor olsa da asıl olarak 2019’dan bu yana tartışmaların odağına yerleşmiştir. Zira ilgili sözleşmenin tanımlar kısmını oluşturan 3. maddesinde “toplumsal cinsiyet” toplum tarafından kadın ve erkeğe yüklenen ve sosyal olarak kurgulanan roller, davranışlar ve eylemler anlamına gelir.” ifadeleri geçmektedir (Council of Europe, (COE), t.y.). Yine temel haklarda eşitlik ve ayırım gözetmeme ilkesinin açıklandığı madde 4’te “Taraf Devletler bu Sözleşme’nin hükümlerinin, özellikle de mağdurun haklarını korumaya yönelik tedbirlerin cinsiyet, toplumsal cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya siyasi olmayan görüş, ulusal veya sosyal köken, ulusal azınlık ile ilişkilene, mülkiyet, soy, cinsel yönelim, toplumsal cinsiyet kimliği, yaş, sağlık durumu, sakatlık, medeni hal, göçmen veya mülteci olma durumu ya da benzeri herhangi bir temelde ayırım gözetmeksizin uygulanmasını güvence altına alır.” ibaresi geçmektedir (COE, t.y.). Özellikle bu iki madde gerilimin giderek tırmanmasına sebebiyet vermiş ve 20 Mart 2021 tarihinde Türkiye sözleşmeden çekildiğini resmen bildirmiştir. Tüm bu süreçler içinde hükümete yakınlığıyla bilinen ve şiddete karşı birçok çalışma yürüten KADEM’in tutumu merak konusu olmuştur.

Halen KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu 2019 yılında sözleşmeye dair tutumları sorulduğunda “sözleşmenin 2011 yılında imzalandığını ve henüz o tarihte KADEM’in kurulmadığını” ifade etmiştir. Sözleşme içeriğine yönelik ise “Türk örf ve geleneklerine aykırı bazı unsurların varlığından haberdar olduklarını ancak esas olarak sözleşmenin eşcinsel haklarını düzenleyen bir sözleşme olmadığını” belirtmiştir. Bununla beraber “kadına yönelik şiddet konusunda çok fazla çalışma yürütmelerinden kaynaklı olarak İstanbul Sözleşmesi ile de oldukça ilişkili olduklarını ve bahsi geçen maddelere ilişkin eleştiri ve itirazlarını tüm toplantılarda dile getirdiklerini” vurgulamış; “aslanın sözleşme değil, şiddetle mücadele olduğunu ve 6284 sayılı kanunda cinsel yönelim ya da

eşcinsellikle ilgili herhangi bir ibarenin olmadığını” sözlerine eklemiştir (Dursun, 2019). Aynı yıl bir başka açıklamasında Saliha Okur Gümrükçüoğlu; “Bugün şiddetle mücadelede en etkili unsur, mevzuatta yer alan İstanbul Sözleşmesi ve 6284 sayılı ailenin korunması ve kadına karşı şiddetin önlenmesine dair kanundur.” ifadelerini kullanmıştır_(Okur Gümrükçüoğlu, 2019). Gümrükçüoğlu, röportajında “İstanbul Sözleşmesi’nin bir kanun değil, pek çok ülkenin imzaladığı çerçeve bir metin olduğunu ve şiddetin nereden geldiğine bakmaksızın karşısında duran bir sözleşme olduğunu” ifade etmiştir. Sözleşmenin bir çıktısı olarak imzalanan 6284 sayılı kanunun Türk örfüne uygun bir şekilde hazırlandığını ve şiddeti engellemeye yönelik önleyici ve koruyucu tedbirlerin alındığını eklemiştir (Okur Gümrükçüoğlu, 2019). Saliha Okur Gümrükçüoğlu 2019 yılında verdiği diğer bir mülakatta yine sözleşmenin şiddetle alakalı olduğunu vurgulayarak “Şiddetin nereden ve kimden geldiğine bakmaz. Şiddete uğrayan kişinin kadın, çocuk, yaşlı, engelli, göçmen demeden korunması gerektiğini söyler.” ifadelerini sarf etmiştir. Aynı mülakatta “Yerel düzeyde ise bu genel ifadeleri zoraki yorumlarla eşcinsel savunuculuğuna tevیل etmek meseleyi bağlamından kopardığı gibi bu sözleşmelerin amacının dışına taşınmasına hizmet eder.” diyerek aslında sözleşme ile ilgili tartışmaların bağlamdan koptuğunu ima etmiştir. Bununla beraber sözleşme sonrası çıkan kanunun herhangi bir cinsel yönelim iması taşımadığını da tekrarlama gereği duymuştur (KADEM, t.y.-x).

Sözleşme ve yasayla beraber gündeme gelen “kadının beyanı esastır” ifadesine yönelik ise KADEM yetkilileri birçok açıklamasında bu meselenin yanlış anlaşıldığını ifade etmiştir. Burada kadının ifadesi ile direkt bir yasal yaptırım olmadığı, yalnızca şiddet karşısında uzaklaştırma kararının alınabileceği, hapis gibi cezai yaptırımların ancak şiddetin kanıtlanması durumunda olabileceği açıklanmıştır.(KADEM, t.y.-d)

2020’de tartışmaların zirveye ulaştığı vakitlerde Gümrükçüoğlu, Cüneyt Özdemir’in Youtube üzerinden yaptığı haber programına katılarak yukarıda bahsi geçen ifadelere benzer bir açıklamada bulunmuş, ek olarak LGBT lobisine karşı olduklarını ve bu lobi ile İstanbul Sözleşmesi’nin farklı şeyler olduğunu söylemiştir. Aynı konuşmasında “İstanbul Sözleşmesi bağlamından kopararak LGBT savunuculuğuna indirgenmiştir, halbuki bu konu tartışmaya açılarak sözleşmenin revizesi teklif edilebilirdi” şeklindeki görüşünü de dile getirmiştir (KADEM, t.y.-y). Gümrükçüoğlu takip eden yıllarda da benzer açıklamalarını sürdürmüştür. Bununla beraber sözleşmeden çekilme konusu gündeme geldiğinde dernek olarak bu konuda fikir beyan etmediklerini, kararın devlete ait olduğunu söyleyerek aslolanın ilgili kanun maddesi olduğunu vurgulamıştır.(Okur Gümrükçüoğlu, 2020)

Son olarak Türkiye’nin sözleşmeden çekilmesinin ardından Gümrükçüoğlu; sözleşmenin genel bir çerçeve sunarak, bağlı olan ülkelere şiddetle ilgili alınması gereken önlemlerden giderilmesi gereken eksikliklere kadar bir çeşit yönlendirme yaptığını ve bunu önemsediklerini vurgulamıştır. Bununla birlikte “Sözleşmenin varlığı ya da yokluğu, bizim durduğumuz yeri de kadın haklarını savunma misyonumuzu da değiştirmez. İstanbul Sözleşmesi’nin zaten asıl talihsizliği bize göre bu tarafgirlik ve karşıtlıklar arasında kalması oldu.” ifadelerini kullanmıştır.(KADEM, t.y.-z) Bugün geldiğimiz noktada KADEM’in de aynı tarafgirlik ve karşıtlık arasında oldukça zorlandığı söylenebilir.

İstanbul Sözleşmesi’nin kaldırılmasına yakın bir zamanda KADEM tarafından *8 Mart Bildirgesi* yayımlanması oldukça dikkat çekicidir. Bildirgeyle beraber dernek “İmzamıAtarım” kampanyası düzenlemiş ve destek beklemiştir. Bildirgenin amacı ise “yeryüzündeki tüm kadınların onurlu ve güven içinde yaşayacağı bir dünya için”(KADEM, t.y.-aa) esaslar ortaya koymaktır. Bu bağlamda kadın ve erkeğin yaratılıştan eşit olduğu, her iki cinsin sorumluluklarının olduğu ve bu sorumlulukların adaletle hayata geçirilmesi gerektiği, mesuliyetteki farklılığın eşitliği zedelemeyeceği vurgulanarak “Kadın, kendisini toplumun dayattığı sosyal ve ekonomik kalıplaşmış rollerle tanımlamak zorunda bırakılamaz.” ifadeleri kullanılmıştır (KADEM, t.y.-aa). Bahsi geçen ilkeler doğrultusunda kadına yönelik şiddetin her türlüşünün karşısında oldukları, devletin gereken şartları sağlamakla yükümlü olduğu, ailenin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için gerekli olan her türlü desteğin sağlanması gerektiği, kadının rızası dışında ve çocuk yaşta evliliğe zorlanamayacağı, boşanma halinde kadının haklarının korunmasının mecburi olduğu, “keyfi uygulamalar ve cinsel yönelimler üzerinden yürütülen uluslararası toplum

mühendisliği stratejileri” ile mücadele edilmesi gerektiği, kadının çalışma hakkının korunması ve bu minvaldeki her türlü engelin ortadan kalkması gerekliliği, kadının aile hukukundan doğan tüm haklarının korunmasının zorunlu olduğu detayları ile açıklanmıştır.(KADEM, t.y.-aa)

8 Mart Bildirgesi kadına şiddetin önlenmesi ve kadın haklarının korunması adına gerçekleştirilen önemli bir adımdır. Ancak bildirgenin İstanbul Sözleşmesi’nin feshine yakın bir vakitte ortaya çıkması, herkese karşı her türlü şiddete karşı olunsa da “keyfi uygulamalarla aile yapısını bozacak cinsel yönelimler”in saf dışı bırakılması ve İstanbul Sözleşmesi gibi kadına şiddetle mücadeleyi öncelmesi akıllara İstanbul Sözleşmesi’ne denk ama farklı bir çalışma yapılmaya çalışılmış olunabileceğini getirmektedir. Ancak gerek sözleşmenin uluslararasılığı gerekse de yasal zeminlerin oldukça farklı olması sebebiyle bildirgenin yalnızca şiddet karşısında toplumsal bir dönüşüm hedefleyen KADEM’in kendini ifade biçimi olduğu söylenebilir.

İstanbul Sözleşmesi gerisinde bir yasa ve pek çok tartışma bırakmıştır. KADEM ise şiddetle mücadelesinin bir gereği olarak ilişkili olduğu İstanbul Sözleşmesi’ne dair görüşleri ile bu tartışmaların odak noktalarından biri olmuştur. Sözleşmede yer alan ve KADEM’in de çalışma konularından biri olan toplumsal cinsiyet kavramı çok çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak dernek yukarıda bahsi geçtiği üzere toplumsal cinsiyeti ele alırken toplumun cinsiyetsizleşmesinden bahsetmediklerini, aksine toplumda “toplumsal cinsiyet adaleti” sağlayarak aileyi ve toplumu güçlendirmeye çalıştıklarını sürekli olarak vurgulamıştır (KADEM, t.y.-m).

2.3. Eşitlik ve Adalet Arasında Kadının İnsan Hakları Söylemi

Kökenini Simone de Beauvoir’un *İkinci Cins* eserine kadar uzatabileceğimiz, sosyolojiye Ann Oakley’le birlikte dahil olan ve daha sonraları feminist literatürce kavramsallaştırılan toplumsal cinsiyet kavramı cinsiyeti erkeklik ve kadınlık olarak ele almakta ve bu ikisi arasındaki toplumsal farka işaret etmektedir. Nitekim biyolojik cinsiyet (sex) kadını ve erkeği inceleme konusu yaparken onların biyolojik farklarını ele almaktan öteye geçmez. Ancak toplumsal cinsiyet (gender) kadını ve erkeği toplumda karşılık buldukları kimlikleri ve bu kimliklere yüklenen sorumlulukları kapsayacak şekilde ele almaktadır. Marshall toplumsal cinsiyeti açıklarken toplumsal alanda kurulan kadın ve erkek arasındaki farklara atıf yaparak tanımlar ve terimin kapsamının ortaya çıktığı günden bu yana değiştiğini ve geliştiğini öne sürer (Marshall, 1999, s. 98). Bugün geldiğimiz noktada genel anlamda cinsiyetin toplum tarafından kurulduğuna yönelik post-yapısal perspektifler yaygınlık kazanmıştır. Özellikle 3. dalga feminizmin imkanları dahilinde gelişen düşüncelerin de kökeni yine -her ne kadar kavrama bazı noktalarda eleştirel yaklaşımlar da- toplumsal cinsiyet kavramına dayanmaktadır. Sahip olduğu bu geniş kapsam sebebiyle toplumsal cinsiyet kavramı problematik alanları da beraberinde getirmektedir.

Toplumsal cinsiyet kavramı cinsiyete dayalı toplumsal iş bölümünü de içerdiğinden genellikle feminist literatürde “toplumsal cinsiyet eşitliği” şeklinde kullanılmaktadır. Böylece toplumsal hakların ve sorumlulukların eşit bir şekilde dağıtılması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak KADEM eşitlikten ziyade adaleti tesis etmenin hem kadına hem de topluma dair sorunları çözeceğine inanmaktadır. KADEM’e göre kadın ve erkek bir bütünün iki eşit yarısı gibidir ve karşılıklı adalet ve hakkaniyet ile yeryüzünü imar edecektir (KADEM, t.y.-ab). Bununla beraber derneğin öne sürdüğü adalet anlayışı eşitliği de yok saymamaktadır. Zira KADEM “varoluştaki eşitlik, sorumlulukta adalet” (KADEM, t.y.-a) derken aile içinde ve toplum hayatında hem kadının hem erkeğin eşit fırsatlara ulaşımını desteklediğini, böylece kadın ve erkek arasındaki adalet ve dengenin önce ailede sonra toplumda gerçekleşeceğini ifade etmektedir (KADEM, t.y.-ac). Adalet anlayışının dayandığı en temel unsur ise İslâm dini olarak ifade edilmiştir (KADEM, t.y.-ad).

Adalet ilkesi kurucu dönemin KADEM Başkanı Sare Aydın tarafından Kur’an’ı Kerîm’de geçen Nisa Suresi 4. Ayetine dayandırılmaktadır. Aydın düşüncesini şöyle açıklar: “Nisa Suresi’nin 4 ayetinde bizlere “Ey insanlar, sizi bir tek candan yaratan, ondan da eşini yaratan ve her ikisinden pek çok kadın ve erkek meydana getiren Rabbinize karşı sorumluluklarınızın bilincinde olun” buyruluyor. Dolayısıyla İslâm’da adalet anlayışı birbirimize karşı sorumluluklarımızı hatırlatırken, bir arada yaşamaktan ve

insanlar arası ilişkilerden ortaya çıkan bir insan hakları temeline dayanmaktadır.” (KADEM, t.y.-ae). Dernek mensupları “cinsiyetler arası adaleti şiar edinen bir dinin mensupları olarak” (KADEM, t.y.-ab) kadın ve erkeği birbirini tamamlayan bir bütün olarak -salt cinsiyet olarak değil insan olarak- görmekte ve bu bütünlüğü sahip oldukları manevi değerlere, aileye ve kültüre dayandırmaktadır (KADEM, t.y.-w). Bu bağlamda oldukça büyük bir öneme sahip olan aile ve toplum için toplumsal rollerin adil bir şekilde dağıtılması ve insan hakları ve hakkaniyet merkezli bir şekilde adaletin tesis edilmesi en temel meseleler arasında görülmektedir (KADEM, t.y.-w).

KADEM tarafından toplumsal cinsiyet adaleti bir yandan küreselleşen dünyada kadına profesyonel ve sosyal hayatlarında haklarını verecek öte yandan ise aile bağlarının korunmasını sağlayacak en önemli etmen olarak telakki edilmektedir (KADEM, t.y.-af). Modern bir algının ürünü olarak kabul edilen eşitlik ise kadını ve erkeği karşı karşıya getiren ve birini diğerine karşı ötekileştiren, tek tipleştirici bir söylem olarak düşünülmektedir. Dahası derneğe göre eşitlik söylemi ile yasalar önünde eşitlik sağlanmışsa da kadının mağduriyeti giderilmemiş ve adalet tesis edilememiştir (KADEM, t.y.-ag). Bu bağlamda mutlak eşitlik iddiasıyla hareket edilerek kadın ve erkeğin doğuştan sahip oldukları bedensel, akli ve ruhi farklılıklar görmezden gelinmemeli, bu farklılıklar karşılıklı bir fırsat olarak değerlendirilmelidir (KADEM, t.y.-ah).

KADEM toplumsal cinsiyet adaleti söylemini aynı adla düzenlediği kongre ve çeşitli etkinliklerle hem akademik alanda hem de kamusal alanda pek çok defa tartışmaya açmış, kavramın içeriğine yönelik açıklamalarda bulunarak bu alternatif söylemin kadın hakları adına önemli bir yaraya merhem olacağını dillendirmiştir. Ancak İstanbul Sözleşmesi'yle gündeme gelen “toplumsal cinsiyet aileyi yıkıyor” şeklindeki söylemlerle birlikte derneğin bu çabası eleştirilere maruz kalmıştır. Üstelik bu eleştiriler nispeten derneğin görüşlerine daha yakın çevrelerden gelmiştir. Bu çevreden bazılarınca KADEM, uluslararası fonlar tarafından desteklenen, toplumsal cinsiyet diyerek eşcinselliğe destek veren, yeşil feministler gibi hareket eden ve aileyi yıkan bir dernek olarak telakki edilmiştir (KADEM, t.y.-m). Kuruluşundan bu yana özellikle AK Parti çevresinin büyük desteğini gören, mensuplarında Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ailesinden bazı kişilerin yer aldığı KADEM'in ne oldu da tartışmaların bu kadar odağında yer aldığı sorusunun cevabı tartışmalıdır. Gazeteci Elif Çakır KADEM'e tepkilerin ne zaman başladığına yönelik bu soruyu 4 Haziran 2019'da STK'larla bir araya gelen Recep Tayyip Erdoğan'ın “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Projeleri'ne karşı oluşan rahatsızlığı” anladığını söylemesinin üzerine bir KADEM yetkilisinin İstanbul Sözleşmesi'yle ilgili söz almak istemesinin tepki ve yuhalamalarla karşılaşmasına dayandırır. Çakır, “KADEM'in yaptığı 7 toplantı ve 2014'ten bu yana resmi olarak kabul edilen İstanbul Sözleşmesi boyunca sözleşmenin aileyi yıktığını ya da aile birliğini bozduğunu düşünmeyenler bu günden sonra artık İstanbul Sözleşmesi'nin Tanzimat'tan bu yana ki en büyük tehlike olarak yorumlamaya başlamıştır” ifadelerini kullanmıştır (Çakır, 2019). Hem KADEM'e hem de İstanbul Sözleşmesi'ne karşı oluşan bu tepkilerin 2019 yılı itibarıyla giderek tartmaya başlaması diğer Müslüman kadın gruplarının da gündemine dahil olmuştur. Sözelimi Reçel Blog'ta yer alan bir yazıda 2011 yılında AKP'li milletvekilleri tarafından “AŞKla ve ŞEVKle” imzalanan İstanbul Sözleşmesi'nin artık bağlayıcı bir sözleşme olmamasının dile getirilmesinin ve sözleşme üzerinden KADEM'e -Soros tarafından fonlanıyor'a varacak kadar ileri düzeyde- eleştiri getirmenin ikiliği ele alınarak itirazların yersizliğine dikkat çekilmiştir (Reçel Blog, t.y.).

KADEM yetkilileri maruz kaldıkları eleştirilere pek çok yayın organına röportaj, mülakat vermek, yazılar yayımlamak, kurumsal web adresinde açıklamalar yapmak suretiyle cevap vermiştir. Yetkililer cevaplarında önce toplumsal cinsiyeti nasıl algıladıklarına değinmişlerdir. Bu bağlamda dernek toplumsal cinsiyet kavramını kullanarak eşcinselliği yahut cinsiyetsizleştirmeyi kastetmediklerini, aksine bu kavramların karşısında -yaratılışa aykırı ve sapkın oldukları gerekçesiyle- net bir şekilde durduklarını ifade etmiştir (KADEM, t.y.-m).

Yaşanan bu sürecin yıpratıcılığı pandemi sürecinin de getirisiyle birleşince dernek daha pasif bir alana çekilmiş gözükmektedir. Nitekim derneğin kurumsal web adresi incelendiğinde 2020'den bu yana çok daha az sayıda etkinlik düzenlendiği gözlenmiştir. Aynı zamanda Dernek Başkanı Saliha Okur

Gümrükçüoğlu'nun son konuşmalarında artık "toplumsal cinsiyet adaleti" değil, "cinsiyet adaleti" kavramını kullanması da bu sürecin bir çıktısı olarak değerlendirilebilir (KADEM, t.y.-ac, t.y.-ai, t.y.-aj, t.y.-ak, t.y.-al).

2.4. Devleti "İçeriden" Dönüştürmek: Kadınların Siyasal Temsil Sorunu

Ortaya çıktığı andan itibaren kadın hareketleri pek çok alanda faaliyet gösterir. Siyasal alan bu alanların en önemlilerinden biridir. Nitekim kadınlar ulus devlet modeli ve demokratik yönetim biçimlerinin benimsenmesi ile siyasete katılım hakkını erkeklerden çok daha geç elde etmişlerdir. Türkiye'deki kadınlar siyasal hayata dünyadaki diğer ülkelerden daha erken bir vakitte katılabılmışseler de bugün hala siyasal hayattaki kadın temsil oranları oldukça düşüktür. Oysa KADEM'e göre demokratik düzenin en temel taşlarından biri olan kadının, siyasetteki eksik temsili, eşitliğin ötesinde bir demokrasi meselesidir ve kadınların kalıplaşmış kabullerin ötesinde farklı kimliklerle siyasette bulunması gerekmektedir (KADEM, t.y.-f). Kadınların siyasete katılımını demokratik ülkelerin en önemli meselelerinden biri olarak gören dernek, hayatın her alanında, karar alma mekanizmalarında ve temsil organlarında, geleceğin şekillenmesinde kadınların daha aktif olmasını talep etmektedir (KADEM, t.y.-ab). Bu düşünceler doğrultusunda genelde kadınların tamamının özelde Müslüman kadının - başörtüsüyle birlikte- siyasal hayata katılımı adına çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar "Kadın ve Siyaset Sempozyumu", "Yerel Yönetimlerde Kadın Adaylar Eğitimi", "İlk Aday Kadın Aday" ve "Kadın Varsa Demokrasi Var Kampanyası" şeklinde sıralanabilir. KADEM'in özellikle yerel yönetimlerde kadın istihdamını desteklemesi ve buna yönelik çalışmalar düzenlemesi dikkat çekicidir. Yalnızca yerel siyasette değil, en üst kademedeki alta siyasetin her alanında kadının temsili için önemli bir çaba verilmiştir. Bu minvalde siyasi partilere kampanyalarla, yazılan mektuplarla ve çeşitli demeçlerle açık ve örtülü pek çok çağrıda bulunulmuştur.

KADEM'in siyasetle ilişkisi yalnızca kadınların siyasal hayata katılımını desteklemekle sınırlı değildir. Dernek kurucuları arasında siyasi figürler olduğu gibi dernekten siyasete geçen pek çok isim bulunmaktadır. Sözelimi Özlem Zengin, Emine Sare Aydın Yılmaz, Münevver Güler, Elif Aydın, Elif Esen, Sevil Aygün, Ayla Ağca, Lütfiye Müslümanoğlu, Zülfiye Füsün Kümet, Kamile Batur Yiğit, Zennure Ber, Rabia Melek Çakıroğlu, Sezen Güngör, Pınar Kandemir Hacıbektaşoğlu, Safa Koçoğlu, Solmaz Kıran Çinkil her biri siyasetle doğrudan bağlantılı, dahası hepsi AK Parti içinden isimlerdir (Çakıl-Dinçer, 2020, s. 250). Bu durum KADEM'in siyasi bir oluşum olarak görülmesine sebep olabilmektedir. Konuya ilişkin şu anki KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu'na yöneltilen soruya "derneğin çatısı altındaki herkesin derneğe gönüllü olarak katıldığını ve bu gönüllü faaliyete resmî anlamda siyasi unvanı olmayan herkesin katılabileceğini; bu durumun toplumsal farkındalık oluşturmak ve insanlığın yararına yapılan işlerde daha geniş kitlelere ulaşmak adına bir engel değil, aksine önemli bir destek olduğunu" şeklinde cevap vermiştir (KADEM, t.y.-z). Bu mesele Gümrükçüoğlu'nun perspektifiyle okunabileceği gibi siyasi ayağın bu kadar kuvvetli olmasının mensubu olunan parti dışındaki kadınlarda güvensizlik oluşturabileceği şeklinde de okunabilmektedir. Nitekim sahip olunan siyasi zemin çeşitli açılardan destek sağlasa da hedef kitleyi daraltmakta ve her kesimden kadına ulaşma misyonunu zedelemektedir.

KADEM'in siyasetle ilişkisinin bir diğer ayağı da seçim öncesi yaptığı çalışmalardır. Bu bağlamda KADEM 16 Nisan Referandumu öncesinde "Evet, Kadın Varsa Demokrasi Var" ve "Artık Evet Deme Zamanı" diyerek referandumdaki duruşunu ortaya koymuştur (KADEM, t.y.-am). Kampanyalar sürecinde en temel vurgulardan biri başörtüsü sebebiyle hakları kısıtlanan kadınların yaşadıkları mağduriyetlerdir. Bu mağduriyetlerin tekrar yaşanmaması için siyasi bir hamlenin gerekliliği ifade edilmiştir. Nihayet farklı kimliklerden kadınların siyasete katılımının gerekliliği vurgulanırken değinilen temel husus başörtülü kadınların da siyasal hayata katılımıdır. Sare Aydın bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: "Biliyorsunuz Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınlara seçme ve seçilme hakkı tam 79 yıl önce verildi. Ancak bu hak yıllardır hepimizin utancı haline gelen bir eksikliği de beraberinde taşıdı. Seçilen kadının inancından ötürü ötekileştirilmesi nedeniyle bu hak eksik uygulandı. Başörtülü kadınlarımız seçti ancak seçilemedi. Tam 79 sene sonra! Bu gecikmiş hakkın verilmesinde başta sayın başbakanımıza

ve hükümete tüm kadınlar adına huzurlarınızda teşekkür etmek istiyorum.” (KADEM, t.y.-ab). Böylece dernek başörtüsü sorunun çözücüsü olarak AK Parti’ye yakınlığını ifade etmiştir.

Türkiye’de kadın hareketleri incelendiğinde özellikle 1970’lerde sol gruplar içinde siyasi ideolojilerle ilişkili kadın örgütleri dikkat çekmektedir. Bu durum 1980’ler ve 1990’larda nispeten azalsa da -ki bu dönemde meydana gelen 28 Şubat sürecinde de kadınlar siyasi söylemler arasında kalarak taraf tutmak durumunda olmuşlardır- 2000’lerde pek çok kadın örgütü siyasi kimliğini açıklamaktan geri durmamaktadır. Sözgelimi 2023 Genel Seçimlerinde AK Parti ve HÜDAPAR yaklaşması, AK Parti’nin LGBTİ+ karşıtlığı söylemlerindeki artış ve benzeri sebeplerden ötürü özellikle feminist cepheden açıkça tepkiler yükselmiştir (Şeker, 2023). Bu bağlamda KADEM’in de sahip olduğu değerler doğrultusunda bir partiye yakınlık göstermesinin eleştirilmesinde haklı yanlar olsa da tamamen bağımsız bir örgütlenmeden bahsetmenin mevcut konjonktürde ne kadar gerçekçi olduğu sorusu gözlerden kaçmamalıdır. Nitekim Osmanlı’dan bu yana din ve siyaset eksenindeki kadın hareketlerinin bugün hala bu eksende hareket ettikleri görülmektedir.

2.5. Geleneksel Roller, Modern Talepler: “Toplumsal Hayatın Her Alanında Kadın”

KADEM’in üzerinde yoğunlaştığı ve özellikle projelerle desteklediği alanlardan biri de kadınların çalışma hayatına katılımıdır. Kadınların çalışma hayatına katılımına yönelik faaliyetlerin daha çok projeler vasıtasıyla sürdürüldüğü görülmektedir. Bu bağlamda “Geleceğe İş Başında”, “Kolibri Kuşları”, “Hizmet Sektöründe Çalışan Kadınların Yaşadıkları Sorunlar ve Yükselmelerinin Önündeki Engeller Araştırma Projesi” ve “İnovasyonda Kadın” projeleri gerçekleştirilmiştir. Projeler ile hem çalışma hem sosyal hayatta kadın istihdamının ve görünürlüğünün artması hem de kadınların bu alanlarda yaşadıkları -cam tavan sendromu gibi- problemlerin üstesinden gelebilmesi hedeflenmiştir.

Projeler Türkiye’de 1990’lı yıllarda gündeme gelmiş, 2000’lerde de gündemde kalmaya devam etmiştir. Projelerin kadın hareketlerine pek çok olumlu etkisi olmuştur. Nitekim hareketler projelerin sağladığı fonlar ile daha geniş bir alanda hareket etme imkânı bulmuştur. Aynı zamanda bu sayede somut sorunlara hızlı çözümler elde edilmesi sağlanmıştır. Bununla birlikte sağlanan fonların kaynağı konusunda eleştiri alınmasının da önü açılmıştır. Öte yandan fonlarla desteklenen kadın hareketlerinin bağımsızlığı konusu de birtakım tartışmalara sebep olmaktadır. Bu tartışmalardan pay alan derneklerden biri de KADEM’dir. KADEM uluslararası organizasyonların ülke STK’larına sağladıkları fonlardan yararlanarak çeşitli projeler gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda yine “toplumsal cinsiyet” bahsinin tartışıldığı dönemlerde KADEM’in Soros tarafından fonlandığı[‡] ima edilmiş ve dernek Sorosçu olmakla itham edilmiştir (KADEM, t.y.-m). Bu dönemde ortaya atılan eleştirilerin başında toplumsal cinsiyet eşitliğinin eşcinselliği yayarak aileyi yok edecek küresel bir proje olduğu ve bu projenin en çok da Soros tarafından desteklendiği iddiası gelmektedir (Kaplan, 2019). Ancak belirtilmelidir ki KADEM “toplumsal cinsiyet eşitliğini” değil “toplumsal cinsiyet adaletini” savunan bir dernektir. Aynı zamanda kaynağı Soros tarafından gelen fonlardan değil Dışişleri Bakanlığına bağlı AB programlarının projelere sağladığı fonlardan yararlanmıştır. Derneğin yaptığı açıklamalar (KADEM, t.y.-m) dikkate alındığında ve KADEM’in projelerine bakıldığında iddia edildiği gibi bir durumun söz konusu olmadığı, KADEM’in de pek çok kadın hareketi dahil çeşitli STK’ların yaptığı gibi projelere başvurarak destek elde ettiği görülmektedir.

Projelerle ilgili tartışmalı konulardan biri de özellikle feminist cephede projelerin feminist hareketin politik içeriğinde seyrilmeye sebebiyet vermesi (Sancar, 2011, s. 102) ve bir çeşit “proje feminizmi”nin doğmasına dairdir. Sancar’a göre kadın hareketinin STK’laşması ve proje feminizmi kadın hareketlerini örgütsel, ideolojik ve politik alanlarda dönüştürmekte, bu nedenle hareketlerin gündeminde kaymalar meydana getirmekte ve devletin çeşitli sebeplerle yapmak istemediği politikaları kadın örgütlerine yaptırmaya sebebiyet vermektedir (Sancar, 2011, s. 101).

[‡] George Soros, Quantum Endowment hedge fonu sahibi uluslararası önemli bir yatırımcıdır. Türkiye’de KADEM ve Osman Kavala’nın Sorosçulukla itham edilmesiyse gündem olmuştur.

KADEM'in -her ne kadar kendini feminist olarak nitelendirmese de- feministlerin içine düştükleri "proje feminizmi" çıkmazını yaşayan bir kadın hareketi olduğu ifade edilebilir. Dernek çalışmaları incelendiğinde başlarda yapılan söylem çalışmalarının yerine giderek projelerin yerleştiği gözlemlenmiştir. Projelerle her ne kadar pek çok kadına imkan sağlanmış (KADEM, t.y.-an) olsa da dernek misyon ve vizyonunu destekleyecek yeterli düzeyde söylem üretilmesine yönelik çalışmalar azalmış gözükmektedir.

2000'li yıllar, kadın hareketlerinin çeşitlenmesiyle Türkiye'de Müslüman kadına yönelik söylemlerin oldukça arttığı, bu söylemler çerçevesinde Müslüman kadınlara yönelik hareketlerin ve faaliyetlerin çoğaldığı yıllar olmuştur. Kuşkusuz bu artışta, tüm dünyanın gündemine oturan 3. dalga feminist söylemin de etkisi olmuştur. Bu minvalde 2000'li yıllar, bir anlamda Müslüman kadınların geçmiş uygulamalarla hesaplaşma dönemi olarak değerlendirilebilir. Bununla beraber iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kamusal alanda başörtülü kadınların hak arayışına olumlu karşılık vermesi, Türkiye'de kadın muhafazakarlığı ve feminizm eksenli tartışmalara da farklı bir boyut kazandırmıştır. Partinin kadınların hak arayışı konusunda desteklediği en önemli sivil adımlardan birisi olan Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM), bir grup kadın tarafından 2013 yılında kadınların onurları ile yaşayabileceği güvenli bir toplum gayesi ile kurulmuştur. Bu bağlamda "varoluştaki eşitlik sorumlulukta adalet" gibi çeşitli kavramlar üreterek sahip olduğu gayeleri gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Dernek, kuruluşunun ilk yıllarında çeşitli söylem çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmalar ileride KADEM'le özdeşleşecek yeni söylemlerin ortaya çıkmasının ilk adımlarıdır. Bu bağlamda KADEM'in ortaya attığı çeşitli söylemler şu şekilde sıralanabilir: "Varoluştaki eşitlik, sorumlulukta adalet", "toplumsal cinsiyet adaleti", "kadın varsa demokrasi var". Bu söylemlerin yanı sıra dernek çalışmaları içinde kadının aile ile güçlendirilmesi vurgusu ön plana çıkmaktadır.

KADEM çalışma alanı detaylıca incelendiğinde sağlıklı bir toplum işleyişi ve kültürel devamlılığın, derneğin ana konularından biri olduğu görülmüştür. Sağlıklı toplum yapısı için toplumun en temel yapı taşlarından olan aile kurumunun, sağlıklı işlemesi önemlidir. Dernek kadın hakları savunusunu bu fikri alt yapı üzerine şekillendirmiş gözükmektedir. Sözelimi sağlıklı aile yapısı içinde şiddetin yeri olamaz. Bu minvalde kadına yönelik şiddetin önlenmesinde temel motivasyon kadını korumak olsa da şiddetin önlenmesinin en önemli sebeplerinden bir diğeri aile yapısını korumaktır. Bu noktada adını kadın ve demokrasi kavramlarından alan bir derneğin yer yer toplumsal sürdürülebilirlik ve aile kavramlarını kadın vurgusunun önüne geçecek şekilde ele alması kuşkusuz kafa karışıklıklarına sebebiyet vermektedir. Derneğin fikri örüntülerinin merkezinde kadın mı yoksa toplumsal refahın temel yapı taşı olarak aile mi yer almaktadır sorusu hala cevapsız gibidir. Bu nedenle, tam da bu noktada KADEM pek çok feministin eleştirisine uğramaktadır. Derneğin muhafazakâr ve İslâmî grupların aile söylemini benimsemesi, Türkiye'deki feminist grupların tepkisini çekmiştir. Aynı zamanda derneğin AK Parti'nin siyasi ve ideolojik görüşüne yakın durması da tepki çekici bir diğer husus olmuştur.

Aile konusu her ne kadar sıklıkla tekrar edilen bir vurgu olsa da KADEM'in kadını yalnızca aile içi özel alanda değerlendiren bir dernek gibi değerlendirmek doğru gözükmemektedir. Nitekim dernek çalışma hayatında ve siyasette kadın istihdamı ve görünürlüğüne oldukça önemsemiş, bu minvalde çeşitli projeler ve eğitimlerle pek çok kadının hayatına dokunmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki kadının aile dışındaki hayatına yönelik yapılan bu çalışmalarda bir yönüyle aile yapısı bozulmadan kadının sosyal hayata nasıl dahil olacağı sorusunun cevabı aranmıştır. "Varoluştaki eşitlik, sorumlulukta adalet" ve "toplumsal cinsiyet adaleti" kavramları bu çabaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece salt bir eşitlikten ziyade, görev ve sorumluluk açısından farklı olan kadın ve erkeğin, bu görev ve sorumlulukları adaletli bir şekilde paylaşması ön görülmüştür. Ancak bu noktada kadın ve erkeğin hem toplumda hem de aile içinde sahip oldukları görev ve sorumluluklarından kastedilenin de oldukça muğlak kaldığını ifade etmek gerekmektedir. Aynı zamanda dernek tarafından Türkiye'deki geleneksel ve muhafazakâr kadının önemli değerlerinin feminist literatürden alınan kavramlarla yeni bir örüntü içinde

değerlendiriliyor olması da yukarıda bahsi geçen muğlak alanla birleştiğinde kamusal alanda ciddi kafa karışıklıklarına sebebiyet vermiştir.

Kuruluşundan üç yıl sonra 2016 yılında dernek başkanı Sare Aydın'ın KADEM'i "Yeni Türkiye'nin Yeni Toplumsal Hareketi" şeklinde telakki etmesi önemli bir diğer husustur. Bu ifade KADEM'in artık toplumsal arenada sosyopolitik ve sosyokültürel politikalarda daha aktif olacağına bir işaretidir. Bu minvalde ülke gündemiyle yakından ilişkili mülteci sorunu, FETÖ kalkışması, sivil anayasa, başkanlık sistemi, Türkiye ekonomisi ve devlet politikaları başlıkları derneğin çalışma alanına dahil olur. Artık KADEM daha eklettik bir yapı haline gelmiştir. Bu durum yukarıda bahsettiğimiz bir sorunu tekrar gündeme getirmektedir. Kadın ve Demokrasi Derneği'nin söyleminde merkez konumda olan kadın mıdır yoksa toplum ve sağlıklı bir toplumsal hayatının devamlılığı mı? Bu sorunun cevabı 2016 yılında gerçekleşen bu hamleyle daha da karmaşıklaşmıştır. Karmaşıklığın bir çıktısı olarak derneğe çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştiriler özellikle Türkiye'deki kadın hareketlerinin dini ve siyasi söylem arasındaki girdabına iyi birer örnek sunar. Nitekim KADEM başlarda muhafazakâr ve İslâmcı grupların doğrudan eleştirilerine maruz kalmamışsa da derneğin toplumsal cinsiyet adaleti kavramı ve İstanbul Sözleşmesi'ne dair tutumu gündeme geldiğinde bahsi geçen grupların doğrudan eleştirilerinin merkezine yerleşmiştir. Bu gruplarca feminist olmakla, Sorosçu olmakla, aileyi dağıtan bir kurum olmakla itham edilmişlerdir. Eleştirilerin çoğaldığı 2019 yılı ve sonrasında ise dernek yoğun bir şekilde kurumsal kimliğini açıklama çabasına girişmiştir. Açıklamalarla geçen 2019 ve sonrası süreçte dikkat çeken bir husus da eleştirilerin merkezini oluşturan "toplumsal cinsiyet adaleti" kavramının dernek başkanı tarafından daha çok "cinsiyet adaleti" şeklinde ifade edilmesidir. KADEM akademik çalışmalarında her ne kadar "toplumsal cinsiyet adaleti" kavramını kullanmaya devam etse de dernek başkanı yaptığı konuşmaların çoğunda sadece "cinsiyet adaleti" demekle yetinmiştir. Bu söylem kaymasının en önemli sebeplerinin muhafazakâr ve İslâmcı grupların eleştirileri ve kamusal alanda toplumsal cinsiyet kavramının eşcinsellik olarak algılanması olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

Yapılan incelemelerde KADEM'in, son dönemlerde yaşanan çeşitli süreçlerin çıktısı olarak daha pasif bir alanda faaliyet gösterdiği saptanmıştır. Bu durumun en önemli sebeplerinden birinin, derneğin bir çeşit ikilem yaşamasından kaynaklı olduğu gözlenmiştir. KADEM'in içinde bulunduğu bu ikilemin ise, oluşturmaya çalıştığı yeni terkiplerin doğru anlaşılmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Aynı zamanda derneğin siyasi ve ideolojik tutumu, söylemlerindeki ikircikli durumlar çeşitli ön yargılara sebep olmuş ve bu ön yargılar da yine derneğin vizyon ve misyonunun anlaşılmasına sebebiyet vermiştir. Burada belirtmek gerekir ki Türkiye'de kadın hareketleri her zaman belirli siyasal ve dini söylemlerin odağında olmuş ve bu durum hareketlerin iki ucu keskin bir bıçak üzere hareket etmelerine sebebiyet vermiştir. Mevcut durum KADEM örneğinde de görülmektedir. KADEM örneğinde de görüldüğü üzere Türkiye'deki kadın hareketleri çeşitli siyasal ve dini söylemlerin etkisine açıktır. Bu durum zaman zaman hareketlerin kapsam alanını daraltmaktadır.

KADEM son yıllarda enerjisinin büyük bir kısmını yanlış anlaşılmanın giderilmesine harcamış ve içinde bulunduğu kıskaçtan çıkmaya çabalamıştır. Ancak eğer bu ikircikli durumdan çıkabilir ve başlarda yaptığı söylem çalışmalarına tekrar önem vererek altı dolu ve kamusal alanda karşılık bulabilecek söylemlerle yola devam edebilirse ilerleyen süreçte iddiasında bulunduğu hedeflere yaklaşabileceği kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Bora, A. (2021). *Feminizm Kendi Arasında* (1. bs.). İstanbul: İletişim.
- COE. (t.y.). İstanbul Sözleşmesi Türkçe Tam Metni. 1 Ağustos 2023 tarihinde <https://rm.coe.int/09000016809e40cb> adresinden erişildi.
- Çakıl-Dinçer, G. (2020). *Feminizmle İlişkisi Bağlamında Türkiye'de İslâmcı Kadın Hareketi*. T. Bora (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Feminizm içinde* (1. bs., C. 1-10, C. 10, ss. 239-250). İstanbul: İletişim.
- Çakır, E. (2019, 10 Temmuz). *Tuhaf Şeyler Oluyor*. Karar Gazetesi. <https://www.karar.com/yazarlar/elif-cakir/tuhaf-seyler-oluyor-10705> adresinden erişildi.

- Çakır, M. ve Karakoç, R. (2023). Türkiye Cumhuriyeti'nde Parlamentoda Kadın Temsili. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 24(1), 278-293.
- Dursun, S. (2019, 15 Temmuz). 'Kadın haklarını savunmak feminizme has değildir!' Gerçek Hayat. 04 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.gercek hayat.com.tr/roportaj/kadin-haklarini-savunmak-feminizme-has-degidir/> adresinden erişildi.
- INDEPENDENT Türkçe. (2023, 8 Temmuz). Yeni Şafak Yazarı Kaplan ile KADEM Arasında "Kutsal İnek" Kavgası. 4 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.indy turk.com/node/49166/haber/yeni-%C5%9Fafak-yazar%C4%B1-kaplan-ile-kadem-aras%C4%B1nda-kutsal-inek-kavgas%C4%B1> adresinden erişildi.
- İstanbul Takipte. (2017, 3 Aralık). Sema Maraşlı'dan KADEM'e Ağır Eleştiri. 1 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.istanbultakipte.com/haberler/yasam/sema-maraslidan-kademe-agir-elestiri.html> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-a). Hakkımızda. 6 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/hakkimizda/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-aa). Kadın Haklarına Dair İlkeler Bildirgesi. 7 Temmuz 2023 tarihinde <https://imzamiatarim.com/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ab). 8 Mart Dünya Kadınlar Günü Kutlaması Dernek Başkanımız Sare Aydın'ın Konuşma Metni. 29 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/8-mart-dunya-kadinlar-gunu-kutlamasi-dernek-baskanimiz-sare-aydinin-konusma-metni/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ac). KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun Bayburt Temsilcilik Açılış Konuşması. 31 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-yonetim-kurulu-baskani-dr-saliha-okur-gumrukcuoglundun-bayburt-temsilcilik-acilisi-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ad). Eğitimler. 11 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/egitimler/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ae). KADEM Başkanı Sare Aydın'ın Kadın ve Yoksulluk Kongresi Konuşma Metni. 28 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-baskani-sare-aydinin-kadin-ve-yoksulluk-kongresi-konusma-metni/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-af). KADEM II. Olağan Genel Kurulu Sümeyye Erdoğan Konuşma Metni. 1 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-ii-olagan-genel-kurulu-sumeyye-erdogan-konusma-metni/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ag). Toplumsal Cinsiyet Adaleti Akademik Kongresi. 7 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/6-mart-2015-toplumsal-cinsiyet-adaleti-akademik-kongresi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ah). II. Toplumsal Cinsiyet Kongresi: Kadın ve Yoksulluk – KADEM Kurucu Başkanı Sare Aydın'ın Konuşma Metni. 1 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-baskani-sare-aydinin-kadin-ve-yoksulluk-kongresi-konusma-metni/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ai). Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun 5. Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi Açılış Konuşması. 2 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/dr-saliha-okur-gumrukcuoglundun-5-toplumsal-cinsiyet-adaleti-kongresi-acilis-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-aj). KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun III. Olağan Genel Kurulu Açılış Konuşması. 2 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-yonetim-kurulu-baskani-dr-saliha-okur-gumrukcuoglundun-iii-olagan-genel-kurulu-acilis-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-ak). KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun IV. Uluslararası Öğrenci Çalıştay Açılış Konuşması. 2 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-yonetim-kurulu-baskani-dr-saliha-okur-gumrukcuoglundun-iv-uluslararasi-ogrenci-calistayi-acilis-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-al). KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun Antalya Temsilciliği Hayatın İçinden Kadın '19' Fotoğraf Yarışması Ödül Töreni Konuşması. 2 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-yonetim-kurulu-baskani-dr-saliha-okur-gumrukcuoglundun-antalya-temsilciligi-hayatin-icinde-kadin-19-fotograf-yarismasi-odul-toreni-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-am). Artık Evet Deme Zamanı. 3 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/artik-evet-deme-zamani/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-an). 7. İnovasyonda Kadın Kampının Açılış Töreni Yapıldı. 3 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/7-inovasyonda-kadin-kampinin-acilis-toreni-yapildi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-b). Kadem 1. Olağan Genel Kurul ve Tanıtım Toplantısı. 6 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-i-olagan-genel-kurul-ve-tanitim-toplantisi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-c). Dernek Tüzüğü. 6 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/dernek-tuzugu/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-d). Kadın Haklarını Savunmak Feminizme Has Değildir. 27 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadin-haklarini-savunmak-feminizme-has-degidir/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-e). KADEM Kısıklı Binası Açılış Programı KADEM Başkanı Doç. Dr. Sare Aydın'ın Konuşma Metni. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-kiskikli-binasi-acilis-programi-kadem-baskani-doc-dr-sare-aydinin-konusma-metni/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-f). Kadın ve Siyaset Sempozyumu. 2 Ağustos 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadin-ve-siyaset-sempozyumu-30-04-2015/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-g). KADEM II. Olağan Genel Kurulu Doç. Dr. Sare Aydın Yılmaz Konuşma Metni. 29 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-ii-olagan-genel-kurulu-doc-dr-sare-aydin-yilmaz-konusma-metni/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-h). Başkan Sare Aydın'ın Genç Kadın Liderler Forumu Konuşması. 29 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/baskan-sare-aydinin-genc-kadin-liderler-forumu-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-i). Sare Aydın'ın ICWOR2015 Açılış Töreni Konuşması. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/sare-aydinin-icwor2015-acilis-toreni-konusmasi/> adresinden erişildi.

- KADEM. (t.y.-j). İbrahimi Dinlerde Kadın. 20 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/ibrahimi-dinlerde-kadin/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-k). “Semavi Dinlerde Kadın Tasavvuru” Seminer Dizisinin İlk Oturumu Gerçekleşti. 28 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/semavi-dinlerde-kadin-tasavvuru-seminer-dizisinin-ilk-oturumu-gerceklesti/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-l). 1. Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/1-toplumsal-cinsiyet-adaleti-kongresi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-m). KADEM Hakkındaki İddialara Basın Açıklamasıyla Cevap Verdi. 8 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-hakkindaki-iddialara-basin-aciklamasiyla-cevap-verdi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-n). Sümeyye Erdoğan Bayraktar’ın KADEM Aksaray Temsilciliği Açılış Konuşması. 29 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/sumeyye-erdogan-bayraktarin-kadem-aksaray-temsilciligi-acilis-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-o). 3. Uluslararası Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi Sare Aydın Açılış Konuşması. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/3-uluslararasi-toplumsal-cinsiyet-adaleti-kongresi-sare-aydin-acilis-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-p). KADEM Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Sümeyye Erdoğan Bayraktar’ın Bayburt Temsilcilik Açılış Konuşması. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-yonetim-kurulu-baskan-yardimcisi-sumeyye-erdogan-bayraktarin-bayburt-temsilcilik-acilisi-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-q). TBMM Kadına Yönelik Şiddetin Sebeplerini Araştırma Komisyonu. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/tbmm-kadina-yonelik-siddetin-sebeplerini-arastirma-komisyonu/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-r). KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu’nun III: Uluslararası Kadın ve Adalet Zirvesi Açılış Konuşması. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-yonetim-kurulu-baskani-sayin-dr-saliha-okur-gumrukcuoglundun-iii-uluslararasi-kadin-ve-adalet-zirvesi-acilis-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-s). Doç. Dr. E. Sare Aydın Yılmaz’ın IV. Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi Konuşma Metni. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/doc-dr-e-sare-aydin-yilmazin-iv-toplumsal-cinsiyet-adaleti-kongresi-konusma-metni/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-t). Küfüre Karşı Tek Yürek Olmalıyız YENİ ŞAFAK – Röportajı. 28 Haziran 1997 tarihinde <https://kadem.org.tr/kufure-karsi-tek-yurek-olmalıyız-yeni-safak-roportaji/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-u). KADEM, Sosyal Medyadaki “Şiddet Dili”ne Karşı Harekete Geçti – AA Röportajı. 28 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-sosyal-medyadaki-siddet-diline-karsi-harekete-gecti-aa-roportaji/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-v). ‘Erkekse Öfkeni Yen!’ Diyerek İroni Yaptık. 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/sare-aydin-erkekse-ofkeni-yen-diyerek-ironi-yaptik-sabah/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-w). KADEM Kadın ve Demokrasi Derneği Başkanı Sare Aydın’ın Açılış Konuşması. 30 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-kadin-ve-demokrasi-dernegi-baskani-sayin-sare-aydinin-acilis-konusmasi/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-x). Başkan Gümrükçüoğlu’nun Diriliş Postası Mülakatı. 5 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/baskan-gumrukcuoglundun-dirilis-postasi-mulakati/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-y). Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu Cüneyt Özdemir ile Konuştu. 6 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/dr-saliha-okur-gumrukcuoglu-cuneyt-ozdemir-ile-konustu/> adresinden erişildi.
- KADEM. (t.y.-z). KADEM Yönetim Kurulu Başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu “Kadına Yönelik Şiddet” Konusunda Yetkin Düşünce Dergisine Konuştu. 1 Temmuz 2023 tarihinde <https://kadem.org.tr/kadem-yonetim-kurulu-baskani-dr-saliha-okur-gumrukcuoglu-kadina-yonelik-siddet-konusunda-yetkin-dusunce-dergisine-konustu/> adresinden erişildi.
- Kaplan, Y. (2019, 22 Temmuz). Ailenin çökmesi, insan türünün sonunu getirebilir... Yeni Şafak. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yusuf-kaplan/ailenin-cokmesi-insan-turunun-sonunu-getirebilir-2052135> adresinden erişildi.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. (O. Akınhay ve D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Maşallah, H. N., (2014a, 23 Ocak). Gel Gel Gel İnsafa Gel. “İnsafa Gelecek” Kan Kardeşler. 1 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.5harfliler.com/gel-gel-gel-insafa-gel-insafa-gelecekler-kan-kardesler/> adresinden erişildi.
- Okur Gümrükçüoğlu, S. (2019). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Seferberlik Gerekliyor/Raportör: H. Sena Kartal. Lacivert Dergi, 61. <https://www.lacivertdergi.com/dosya/2019/10/16/kadina-yonelik-siddetle-mucadelede-seferberlik-gerekliyor> adresinden 20. Eylül. 2023 tarihinde erişildi.
- Okur Gümrükçüoğlu, S. (2019). Şiddet aile içi mesele olarak görülemez/Raportör: İsa Tatlıcan. SABAH Gazetesi, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2019/08/26/siddet-aile-ici-mesele-olarak-gorulemez> adresinden 05. Temmuz. 2023 tarihinde erişildi.
- Okur Gümrükçüoğlu, S. (2020). Asıl mücadele zihniyetle/Raportör: Ceyda Ulukaya. Milliyet Gazetesi, <https://www.milliyet.com.tr/pazar/asil-mucadele-zihniyetle-6277414> adresinden 06. Temmuz. 2023 tarihinde erişildi.
- Öğünç, P., (2014b, 26 Kasım). Feminizmle Mücadele Derneği Ya Da Siz Bu İstanbul Sözleşmesi’ni Neden İmzaladınız? 1 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.5harfliler.com/feminizmle-mucadele-dernegi/> adresinden erişildi.
- Reçel Blog. (t.y.). İstanbul Sözleşmesi vs Çürümüş Aile Kurumunun Yılmaz Savunucuları. 4 Ağustos 2023 tarihinde <http://recel-blog.com/istanbul-sozlesmesi-vs-curumus-aile-kurumunun-yilmaz-savunuculari/> adresinden erişildi.

- Sancar, S. (2011). Türkiye’de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler. S. Sancar (Ed.), Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar içinde (1. bs., C. 1-2, C. 1, ss. 61-117). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Saygılıgil, F., (2020, 19 Aralık). 2000’li Yıllarda Türkiye’de Feminist Olmak. 23 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.havlekadin.com/feminist-bilgi/2000li-yillarda-turkiyede-feminist-olmak/> adresinden erişildi.
- Şefkatli Tuksal, H. (2020). Türkiye’de İslâmi Feminizm Tartışmaları. T. Bora (Ed.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Feminizm içinde (1. bs., C. 1-10, C. 10, ss. 216-238). İstanbul: İletişim.
- Şeker, B., (2023, 22 Mayıs). Seçimlere Girerken Haklarımız Hayatlarımız. 2 Ağustos 2023 tarihinde <https://morbulten.kadinininsanhaklari.org/secimlere-giderken-haklarimiz-hayatlarimiz/> adresinden erişildi.
- Toprak, H. K. (2023). Cumhuriyet Türkiye’inde Dinsel Bir Kimlik Beyanı Olarak “Müslüman Kadın”. İslâmî Araştırmalar, 34(1), 115-127.